

ŠEFIK BEŠLAGIĆ:

UREĐENJE NEKROPOLE STEĆAKA U BOLJUNIMA

1 - OSNOVNI PODACI O NEKROPOLI, NJENO STANJE I POTREBA KONZERVATORSKE INTERVENCIJE

Boljuni su zaselak Bjelojevića, većeg naselja koje se prostire u jugozapadnom kraju opštine Stolac, u Hercegovini. Pristup Boljunima je odskora omogućen novom cestom od Stoca prema Hutovu Blatu. Na petnaestom kilometru od te ceste se odvaja seoski put kojim se za desetak minuta pješice dođe u Boljune. Ukraj malog polja, odmah ispod seoskih kuća, na samome putu Boljuni—Hutovo i pored njega, situirana je nekropola sa 269 stećaka raznovrsnih oblika (Prilaže se skica nekropole). Iz priložene skice vidi se da su stećci ove nekropole raspoređeni u dvije grupe. Po osnovnim oblicima ovdje je ovakvo brojno stanje: 76 ploča, 176 sanduka, 14 sljemenjaka i 3 krsta sa pločama. Svi spomenici Boljuna orijentirani su po liniji zapad-istok. Osim toga, veoma su uočljivi redovi grobova i nadgrobnih kamenova po liniji sjever-jug. To su, uostalom, karakteristike većine spomenika ove vrste u Bosni i Hercegovini. Na ovoj nekropoli ima relativno veliki broj ukrašenih spomenika. Ukupan broj ukrašenih (računajući krstove zajedno sa njihovim pločama) spomenika iznosi 92, ili 34%. Pored toga, ovdje ima 19 spomenika sa natpisima u starobosanskoj ćirilici. Ovi natpisi, kao rijetke pojave na stećcima, još krajem prošloga vijeka su privukli pažnju arheologa. Tako je došlo do objavljivanja 11 natpisa sa ove nekropole. Ostali natpisi nisu bili uočeni sve do danas. Drugim osobinama ove nekropole nije pridavana pažnja, niti se ko bavio njenim proučavanjem. Tek se po planu Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture NR BiH nedavno pristupilo stručnoj evidenciji stećaka stolačkog kraja, kojem su obuhvaćeni i Boljuni. Tako sam ja terenske poslove obavio ljeti 1957 i 1958 godine i došao do tačnih podataka, do pravog stanja nekropole i do konstatacije o punoj vrijednosti ovih stećaka.

Zatečeno stanje nekropole bilo je vrlo teško. Kroz istočnu grupu stećaka prolazio je seoski put

prema Hutovu Blatu. Put je ograđen dosta visokim suhozidom, a djelomično i živom ogradom, jer su odmah do nekropole njive koje se obrađuju. U zid je ugrađeno nekoliko stećaka, a preko nekih su navaljene gomile kamenja i trnja. Ispod same nekropole nalazi se »grčki« bunar Neveš. Za punjenje ovoga bunara vodom od najveće važnosti su jesenske kiše. Tada se sa kosog zemljišta kišnica slijeva na put i kanalima između stećaka prolazi sve do bunara. Zbog toga su mnogi stećci podlokani i nagnuti. Kako Boljuni nemaju žive vode, to je ovaj put do Neveša naročito mnogo korišćen. Oko bunara se poji stoka i peru se haljine. Stoka se zadržava oko stećaka, a vatre za otkuhavanje hlajina lože se uz same stećke. Zbog toga je krajnji istočni dio nekropole poremećen. Neki su stećci prevraljeni, neki su skliznuli sa svoga ležišta, neki su opet nagnuti, djelomično utonuli u zemlju, ili su pomaknuti sa svog prvobitnog mjesta. Nekoliko ih je znatno okrnjeno, ima ih napuklih i počađalih ili na drugi način oštećenih. Ostali dio ove grupe je u ogradi i u njivi iza ograde. Taj dio je znatno zarastao u trnovito grmlje i svakovrstan korov. Osim toga, veliki broj stećaka je zasut kamenjem koje je u dugom vremenu sakupljeno sa susjednih ziratnih parcela, zatim nanosima zemlje i ostacima ostarijelih stabala. Znatno broj vidljivih stećaka je oštećen, nagnut je ili utonuo u zemlju. Druga (zapadna) grupa stećaka zarasla je ne samo u grmlje nego u čitavu šumu stabala tako da se mnogi stećci uopšte ne vide, a usljed stabala su nagnuti i zatrpani. Mnogim od njih se ne može uopšte prići. Decenijama i stoljećima se ta šuma gojila i mještani su je povremeno sjekli i koristili za obradu i ogrev. Stara i kvrgava stabla su ostajala, starila i trunula. Ona pošteđena su se lijepo razvila i razgranala. I izvjestan broj stećaka ove grupe je zatrpan zemljom i kamenjem. Sva tri spomenika u obliku krstova, koja se nalaze u ovoj

grupi, prevaljena su a jedan od njih, i to baš onaj sa natpisom, još je i prelomljen na dva komada.

Ovakvo stanje nekropole je nedolično, a ono, osim toga, i dalje ozbiljno ugrožava spomenike. Dosadašnjim proučavanjem moglo se ustanoviti da nekropola u Boljunima svojim brojem stećaka, njihovim niteresantnim oblicima, naročito ukrasima, kojima ona obiluje, te relativno velikim brojem natpisa, pruža vrijedne istoriske podatke i bogat likovni materijal. Po svojim likovnim oso-

binama Boljuni spadaju među dvije-tri najinteresantnije nekropole, a po natpisima oni zauzimaju najznačajnije mjesto u Bosni i Hercegovini. Sve te činjenice diktiraju hitnu intervenciju konzervatora da se ovako značajni spomenici zaštite i osposobe za korišćenje u naučne i vaspitne svrhe. Radi toga je Zavod za zaštitu spomenika kulture i odlučio da pristupi konzerviranju i prezentiranju ove nekropole.

2 — KAKO JE ZAMIŠLJEN KONZERVATORSKI ZAHVAT

Trebalo je najprije stvoriti neku vrstu programa i projekta uređenja Boljuna. Svrha nam je, čini mi se, sasvim jasna: otkloniti sve opasnosti da stećci dalje ne stradavaju, osposobiti ih za što duži život, zatim stvoriti uslove da stručnjaci mogu pristupiti spomenicima i proučavati ih, te omogućiti pristup i razgledanje širim slojevima građana, naročito školskoj i radničkoj omladini, da ih ona kao spomenike naše narodne kulture upoznaju i shvate. Ali, kako to postići, nije baš jednostavna stvar. Iskustva u konzervatorskim poslovima na ovoj vrsti spomenika su nam vrlo malena, skoro bi se moglo reći da ih uopšte nemamo, finansijska sredstva su nam vrlo skromna, o čemu se mora voditi računa, a ima i poteškoća druge naravi. Ipak se došlo do izvjesnog projekta, koji nam se, s obzirom na okolnosti, čini prihvatljivim. On je, prije svega, odraz stanja i potrebe samih ugroženih spomenika, zatim odraz toga našeg malog iskustva, a onda i želje da se na ovom primjeru osposobimo za dalje slične radove.

Iznijeću u kratkim potezima zamisao našeg projekta.

Prije svega je potrebno riješiti jedno pitanje. Zemljište na kome se nalazi nekropola je državni erar, što se vidi iz starih katastarskih karata. Međutim, ono je od strane stanovnika Boljuna već davno uzurpirano i danas se općenito smatra privatnim vlasništvom. U vezi s tim postavlja se pitanje nesmetanog pristupa na zemljište i obavljanja ma kakvih radova na njemu. U rješavanju toga pitanja predložena je eksproprijacija najnužnijeg dijela zemljišta. Zemljište na kome su stećci, zatim ono između dviju grupa stećaka, te pojas od 3 m širine oko nekropole trebalo bi proglasiti opštenarodnom imovinom.

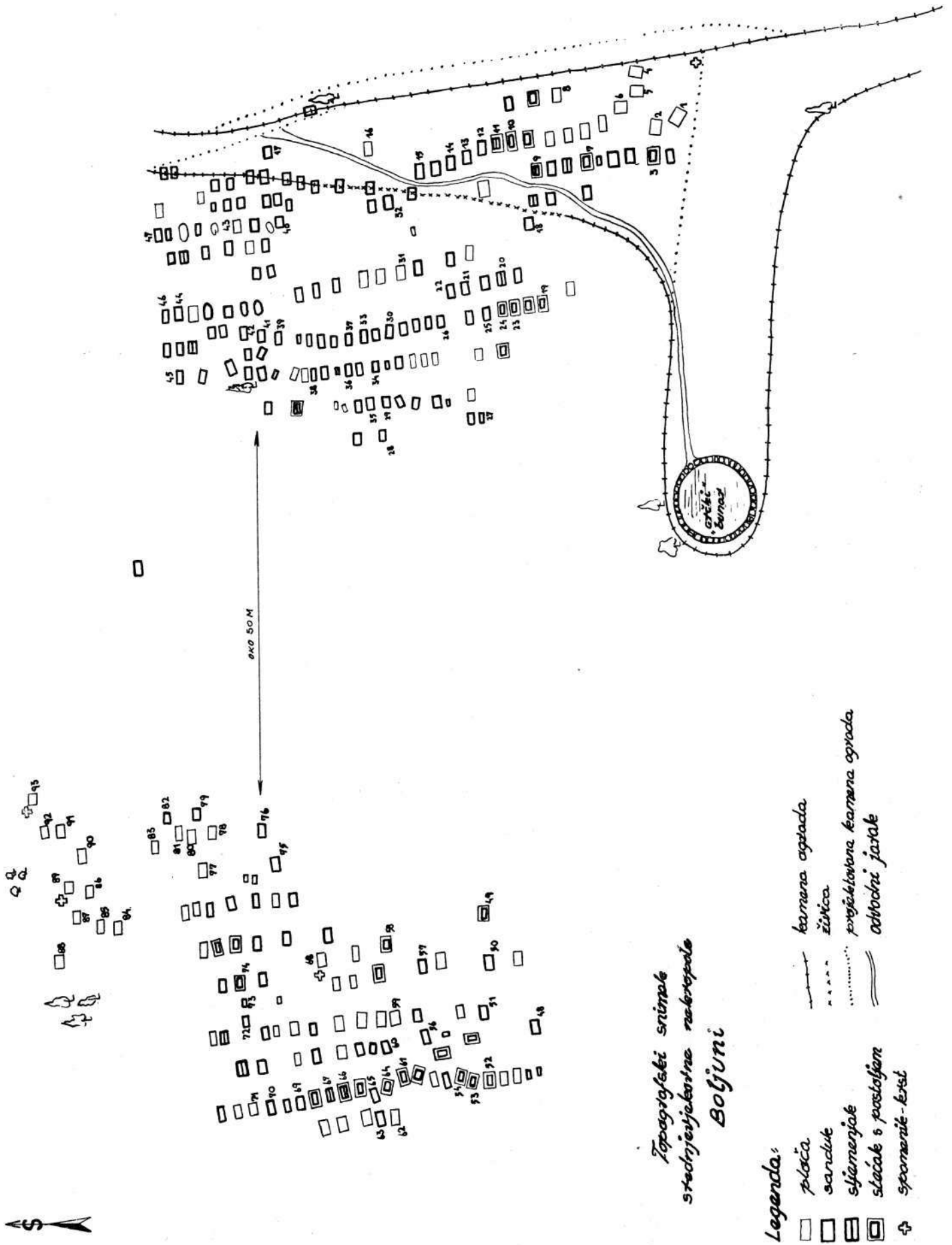
Sami radovi na nekropoli predviđeni su u četiri etape.

Prva etapa se sastoji u tome da se iskrči svo rastinje između stećaka koje smeta, naročito trnovito grmlje. Tu se misli i na vađenje korijenja da grmlje opet ne izbije iz zemlje. Poneki niži grm, naročito lijepo oblikovan i onaj koji cvjeta, kao, napr., divlja ruža, zamislili smo da ostavimo,

kako stećci ne bi sasvim ogoljeli. Od drveća ostaviti samo ona stabla koja su zdrava, lijepo razvijena, sa krošnjama. Hlad tih stabala u ljetnim vrućim danima dobro će doći posjetiocima, čuvaće stećke od prevelikog hercegovačkog sunca i davće nekropoli ugodan štimung. Sva ostala stabla, naročito kvrgava i trula treba isjeći i ukloniti. Brojne panjeve i klade koje danas leže u zapadnom kraju nekropole također moramo ukloniti. Pri odlučivanju šta od rastinja ostaviti, voditi računa o tom da se posjetiocima ostavi vidljivost radi razgledanja i fotografisanja.

Paralelno sa ovim radovima predviđeno je da se obavi uklanjanje kamenja, drvla i zemlje koji se nalaze na samim stećcima, kako bi se barem njihove gornje (vodoravne) strane otkrile i bile vidljive.

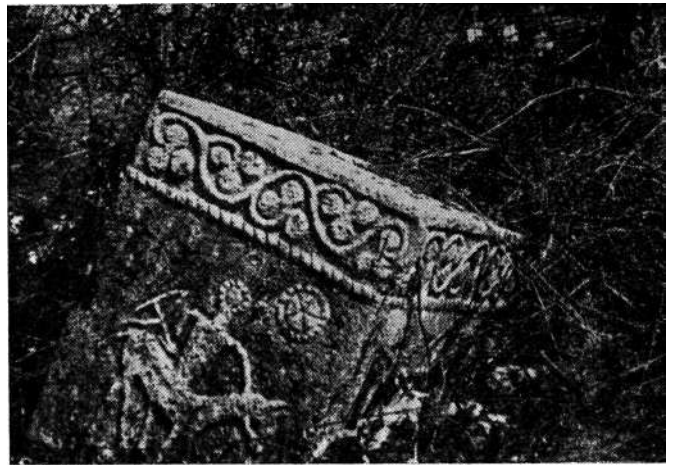
Druga etapa radova bi se sastojala u ispravljanju prevrnutih stećaka, kao i onih nagnutih, i u njihovom postavljanju na prvobitna mjesta (gdje se to sigurno zna), zatim u izdizanju utonulih stećaka na njihovu pravu visinu, te u odgrtanju nasute zemlje ili kamenja na bočne i čeone strane stećaka, kako bi i one bile vidljive. (Kod ovih poslova moraju se koristiti radnici vješti poslovima sa kamenom, koji će se služiti autodizalicama i drugim savremenim alatkama). U tu svrhu predviđeno je da se naročito obave poslovi na sljedećim važnijim spomenicima: spomenik broj 1 — pomaknuti na svoje ležište i učvrstiti ga; spom. br. 2, dio koji je odbijen, odnosno otkinut, pripojiti matičnom dijelu; spom. br. 3, istočni kraj podzidati, a oboreni stećak podići na njegovo ležište; spom. koji leži iza broja 3 podzidati sa istočne strane i slijedeći iza ovoga također; spom. br. 4 podići sa istočne strane; spom. br. 7 pomaknuti na sredinu njegovog postamenta; spom. koji leži istočno od gornjeg, a koji je skliznuo sa svog mjesta, pomaknuti prema zapadu i zakrenuti prema dva susjedna sa sjeverne strane, a ova dva malo podzidati da se izravna; spom. br. 9, dječiji sljemenjak, ispraviti u prirodni položaj; spom. koji leži istočno od br. 9, sanduk, otkopati istočnu stranu i malo podići; spom. br. 11, koji je skliznuo podići

Sl. 1. Skica nekropole u Boljunima.

na njegovo postolje; spom. br. 12, podići u prirodni položaj, a postolje mu čvrsto uglaviti (podzidati); spom. br. 13, isto kao gornji, samo ga još povući prema istoku da stane u red sa drugima; spom. br. 14 malo izravnati, a spomenik iza njega, sanduk, isto tako; spom. br. 15 malo izravnati kao i gornji; spom. iza broja 15, sanduk, u ogradi, izravnati; spom. iza broja 16, sanduke, njih 5 na broju, u ogradi, izravnati, što znači malo podići i podzidati kamenjem; sanduk u istočnom zidu između broja 16 i 17 povući prema zapadu u red sa spomenicima br. 16 i 17, jer će preko sadašnjeg njegovog mjesta ići novi put; spom. br. 18 očistiti; spom. 19, sanduk do prethodnog te brojeve 23 i 24 očistiti zemlju do njihovih podnožja; spom. br. 20 podići nešto u vis i podzidati; spom. br. 21 ispraviti; spom. koji se nalazi poviše broja 26 i tri iza ovoga ispraviti, naročito br. 30; spom. br. 29, 28, 35, 38, 40, 41, ispraviti; spom. koji se nalazi lijevo do br. 41, kraj stabla, ispraviti; spom. br. 45 osloboditi zemlje sa svih strana; niz spomenika po sjevernom rubu nekropole očistiti od zemlje, a teren oko onih na sjeveristočnom uglu nivelirati; spom. 49 ispraviti (možda potkopati sa zap. strane ili uzvući gore među ostale); spom. do njega s gornje strane, što je slomljen, sastaviti; spom. br. 52 ispraviti (skliznuo); spom. br. 54 navući na njegovo ležište; spom. koji leži iza njega podići; spom. br. 57 izdići u vis za 30 cm i podzidati; spom. koji leži ispred ovoga podići (izravnati); spom. br. 62 osloboditi zemlje; spom. br. 67 ispraviti; spom. 68, krst, ispraviti i učvrstiti u njegovom ležištu; spom. 89, krst V. Vukovića, sastaviti (dva komada) ispraviti i učvrstiti u njegovom ležištu; spom. 93, krst, ispraviti i učvrstiti u njegovom ležištu.

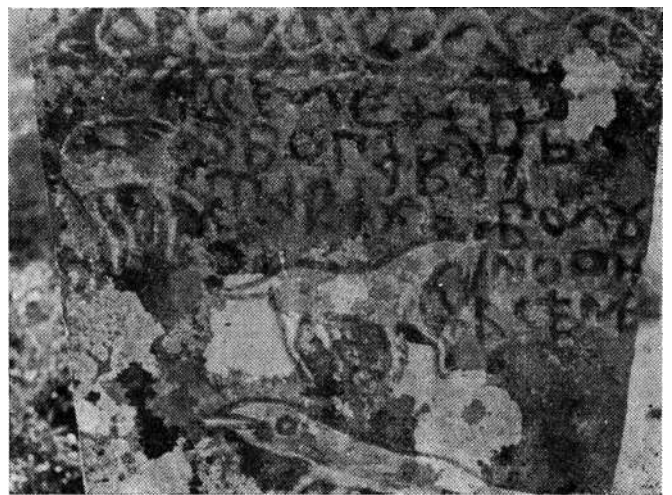
U trećoj etapi predviđeno je da se put koji vodi kroz istočnu grupu stećaka pomakne za 3 m istočno i tako izvrši devijacija na račun obradivog zemljišta. Sadašnji zid na istočnoj strani puta bi ostao na svome mjestu s tim što bi na dva mjesta, na sjevernom i južnom kraju nekropole, bio otvoren za prolaz novoga puta. Novi komad suhozida dužine od oko 65 m bio bi istovremeno i ograda obradive parcele na istočnoj strani nekropole. Prema grubom proračunu, u tu svrhu bi se moralo uzeti oko 140 m² obradive površine. Istovremeno je potrebno da se ukloni sadašnja kamena ograda sa zapadne strane puta kako bi stećci čitave prve grupe bili povezani. Krajnji istočni dio nekropole, onaj koji je danas na samome putu, mora se sa sjeverne i sa južne strane zatvoriti kamenom ogradom. To će ustvari biti pomicanje i ispravljanje ograde njive koja se nalazi zapadno od puta, tj. spajanje te ograde sa postojećim zidom istočno od današnjeg puta. Materijal ograde koja se uklanja može se upotrijebiti u ovu, sjevernu i južnu ogradu. Tim zahvatom se najracionalnije postupa: štedi kamen, što manje oduzima obradivog zemljišta i, što je od vitalnog interesa

Sl. br. 2. Jedan vrlo zanimljiv visoki sanduk zapadne grupe je nagnut, djelomično je utonuo u zemlju i djelomično se samo vidi iz još neolistale šume.

Sl. br. 3. Jedan od najznačajnijih stećaka, spomenik Taraha Boljunovića, u istočnoj grupi, pun je lišajeva i Pjega.

Sl. br. 4. Detalj zapadne čeone strane stećka Taraha Boljunovića.

za selo, ponovno povezuje put sa vodom a oko vode se ostavlja dovoljno prostora za stoku i pranje haljina.

U okviru ove etape radova predviđa se regulisanje slijevanja kišnice u bunar. Neveš voda je od presudnog značaja za naselje i mora se ostaviti za korištenje. Za punjenje toga bunara najviše dolazi u obzir jesenska kišnica koja se potočićima kroz nekropolu probija i salijeva u bunar. Dosađajna praksa se sastojala u tome da se svake jeseni kroz nekropolu provode kanali sve do bunara koji su ostajali i preko čitave zime. S proljeća se ti kanali usljed jačeg korištenja puta sami poremete a i seljani tada poravnavaju put. Sada se predviđa izgradnja jednog kanala koji bi se djelomično betonirao da bi duže trajao. On će biti proveden tako da uhvati što više vode, ali i tako da mnogo ne upada u oči, tj. da ne kvari izgled toga dijela nekropole. Da ne bi novi zid puta, kako na sjevernoj tako i na južnoj strani nekropole, sprečavao tok vode, na tim mjestima će se izgraditi otvori za ulaz i izlaz vode. (Na priloženoj skici ucrtana je linija kanala koji će se izgraditi).

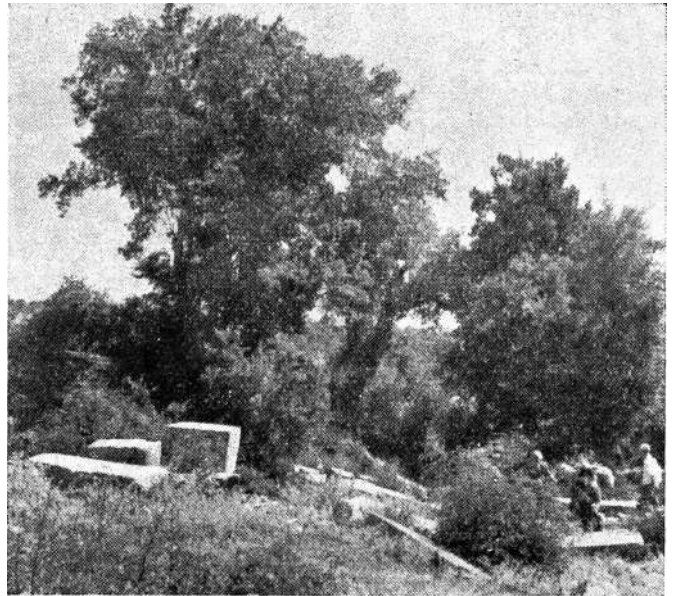
Zemljište između dviju grupa stećaka i ono oko samih stećaka moći će se i dalje obrađivati, ali samo sa najnižim kulturama (djetelina, napr.); preko njega će se dozvoliti pristup publici, ali ono dalje ostaje zagrađeno, čime se posredno omogućuje prilazanje stoke.

Na taj način naša nekropola bi bila sa svih strana ograđena. Istina, ta ograda bi osiguravala dosta veliki dio obradivih parcela, zbog čega bi je i održavali mještani, ali bi, posredno, osiguravala i spomenike. Razumije se da bi bilo bolje da se projektu je posebna ograda za nekropolu koja bi mogla biti pravilnija, ljepša i koja bi zatvarala mnogo manji dio zemljišta nego ovakva kakava se sada predviđa. Ali, to bi iziskivalo sredstva na koja u sadašnjim uslovima ne možemo računati.

Ulaz u nekropolu se predviđa na sjeveroistočnom kraju, od sela, zato što seoski put kojim bi se najzgodnije prilazilo sa ceste dolazi s te strane. Jednostavnija drvena vrata u ogradnom zidu bi se zaključavala.

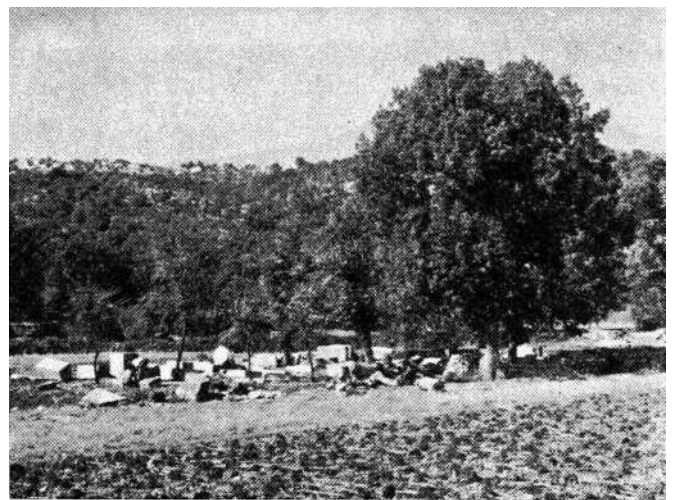
Kao veza prve i druge grupe stećaka predviđa se staza od 1 m širine, negdje oko sredine zemljišta, sa travom ili djetelinom.

Četvrta etapa se odnosi na rad na samim spomenicima, na njihovu konzervaciju i uređenje. Ima mnogo spomenika čije su površine nagrdene lišajevima, škramama ili nekim drugim mrljama. Te pojave naročito kvare estetski izgled reljefa i natpisa. Zato se mora pristupiti njihovom odstranivanju. Najjednostavnije, a izgleda i najefikasnije, je da se to uradi struganjem četkom od rižinih žila. Tim mehaničkim putem se neće moći odstraniti baš svi lišajevi, jer su neki već duboko pro-

Sl. br. 5. U toku poslova na krčenju rastinja u istočnoj grupi stećaka.

drli u fine kamene pore stećka i stvorili relativno tamnu mrlju koja bi se možda mogla nekim dužim kemiskim procesom liječiti. Nije nam poznato sredstvo za takvu intervenciju. Istovremeno bismo morali preduzeti odgovarajuće mjere da se natpisi, naročito oni koji se nalaze na vodoravnim stranama stećaka, zaštite od štetnog djelovanja atmosfere. U Bosni i Hercegovini se već duže vremena opaža kako atmosferske promjene i pojave (kiša, snijeg, led, vjetar, prejak sunce, itd.) postepeno oštećuju i uništavaju površine sa natpisima. Moramo priznati da se protiv te pojave skoro uopšte nismo borili. Problem je, takoreći, još neproučen. U Zemaljskom muzeju u Sarajevu se stećci, koji su u svoje vrijeme sa terena prevučeni u muzejsku bašću, preko zime zaštićuju malim

Sl. br. 6. Izvršeno je krčenje šume zapadne grupe stećaka.

daščanim krovovima. Neke druge mjere se ne preduzimaju. Na ostalim mjestima se ne postavljaju ni krovovi. Po mome mišljenju drveni krov samo djelomično pomaže, a vizuelno ne djeluje estetski. Osim toga, krov smeta razgledanju i proučavanju spomenika. Ni prekrivači od nekih drugih materijala ne otklanjaju negativne strane takvog sredstva. Neki konzervatori predlažu krečenje natpisa kao sredstvo njihove zaštite. Međutim, kreč ponekad izjeda kamen, odnosno stvara krakelure, a vremenom se sasvim spaja s kamenom i tako postepeno popunjava šupljine slova. Osim toga, kreč čini stećak bijelim, a materijal stećaka nije sasvim bijel, pa bi tako okrečeni stećci odudarali od ostalih spomenika ukoliko se kreč ne bi bojio. Doznao sam da se u nekim evropskim zemljama natpisi na kamenim spomenicima zaštićuju na taj način da se površina sa natpisom premaže tankim slojem bijelog voska. Vosak je kompaktna i prozirna materija koja, navodno, čuva kamen i ne utiče na njegovu boju. Isto tako sam doznao da je Konzervatorski zavod za Dalmaciju, zajedno sa Saveznim institutom za zaštitu spomenika kulture iz Beograda na trošnim lukovima solinskog amfiteatra pokušao upotrebu preparata Silikona, koji, navodno, odbija kapljice kiše i svaku vlagu sa površine kamena, ne zatvara hermetički kamen i ne stvara koru, nego omogućuje disanje kamena. Silikon tako sprečava rastvaranje kamena ispod namaza. Iako još nemamo dovoljno vremenskog rastojanja da bismo sigurno zaključili kako Silikon djeluje, ipak se čini da bi to sredstvo bilo od koristi u rješavanju našeg problema. Mislim da ni vosak ne bi djelovao štetno, pa bi se i on mogao isprobati. U vezi s tim, odlučeno je da se zasada isprobaju obadva sredstva.

Pored poslova navedenih u predviđene četiri etape, morale bi se preduzeti i neke druge mjere oko definitivnog uređenja Boljuna. I te mjere su obuhvaćene ovim projektom. Navešću neke kojima se reguliše označavanje pristupnih puteva, pružanje osnovnih podataka posjetiocima i pitanja neposrednog čuvanja objekta. Do Boljuna se dolazi dosta dobrom cestom od Stoca (15 km). Oko 100 m ispred zgrade Osnovne škole desno skreće dosta slab pješački seoski put kojim se za 10 minuta može stići do nekropole. U 1959 god. seljani su vlastitim snagama (mjesnim samodopri nosom) počeli graditi ovaj put tako da će se njime uskoro sasvim ugodno dolaziti do nekropole. Na cesti gdje se odvaja ovaj put trebalo bi staviti tablu sa kraćim odgovarajućim tekstom: napr.: »Srednjevjekovna nekropola Boljuni — 10 minuta.« I na 2 do 3 mjesta duž toga puta potrebno je da se stave neke pomoćne oznake za pravac prema nekropoli. U selu se mora angažovati podesan čovjek koji će obavljati funkciju čuvara spomenika. Kod njega bi stajao ključ od ulaznih

Sl. br. 7. Jedan dio očišćene zapadne grupe stećaka.

Sl. br. 8. Nakon otkrivanja vodoravne strane jednog stećka zapadne grupe pojavio se ovaj interesantan i jedinstven motiv.

vrata nekropole. Kod Čuvara bi trebalo da stoji i tekstuelno i grafičko uputstvo, neka vrsta vodiča, sa osnovnim podacima o spomenicima, koje bi posjetioci mogli da koriste pri razgledanju. Osim toga, čuvar će imati i knjigu u koju će posjetioci upisivati svoje utiske i primjedbe.

Na cesti kod školske zgrade biće i oznaka da je Hutovo Blato odatle udaljeno 4 km, jer je i to objekat koji vrijedi vidjeti kada se već dođe u Boljune. Hutovo Blato je prirodna rijetkost i lje-

pota. Na samoj obali je lokalitet Londža na kojemu je bio ljetnikovac istaknutih turskih feudalaca Rizvanbegovića iz Stoca, Alipaše Rizvanbegovića i njegovih nasljednika, a koji je ranije bio poznat pod imenom Crkvina zato što je na tome mjestu mogla biti srednjovjekovna crkva. Tu sasvim blizu je i zanimljiv srednjovjekovni nadgrobni spomenik u obliku velikog krsta sa pločom na kojemu je natpis u starobosanskoj ćirilici koji se odnosi na vlaškog primićura (?) Heraka.

3 — IZVJEŠTAJ O DOSADA OBAVLJENIM RADOVIMA

U smislu ostvarenja prednjeg projekta već se pristupilo nekim radovima.

U septembru 1958 godine u organizaciji i o trošku Zavoda izvedeni su poslovi prve etape. Akcija sječenja drveća koordinirana je sa nadležnim šumarskim organima. Sve nepodesno rastinje je iskrčeno i uklonjeno. Tako su posječena sva kvrgava, natrula i neestetska stabla. Ostavljeno je nekoliko mladih i starijih stabala koja su zdrava i lijepo razvijena. I svo nepotrebno kamenje sa stećaka ili između ovih sakupljeno je i složeno, te će se koristiti kao materijal kada se bude radilo na regulisanju ograda. Uklonjeni su i svi natpisi zemlje sa vodoravnih strana stećaka, tako da su ove sada potpuno vidljive. Time su se otkrili još neki ukrasi a i dva natpisa koja se ranije nisu mogla vidjeti. Time je istovremeno omogućeno tačnije tehničko snimanje nekropole. Kod tih zemljanih radova pokazali su se i novi grobovi koji nemaju stećaka nego su samo na površini zemlje obilježeni manjim kamenjem. Ustanovljena je još jedna važna stvar, koja se ranije nije pretpostavljala. Naime, pokazalo se da između glavnine stećaka zapadne grupe i krajnjeg sjeverozapadnog dijela te grupe ima više stećaka koji su potpuno zasuti zemljom. Oni nisu mogli ovoga puta biti svi otkriveni, pa će se to učiniti drugom prilikom.

Dalji radovi na uređenju naše nekropole izvođeni su u 1959 godini. U toku te godine ispravljani su svi utonuli i nagnuti stećci, te postavljeni na svoja mjesta oni koji su bili maknuti ili su skliznuli sa svojih prvobitnih mjesta. Izvršena su podupiranja i podziđivanja nekih spomenika. Osim toga su sve strane spomenika oslobođene od zemlje, kamenja i drugih nanosa. Najteži i najdelikatniji posao se odnosio na visoki sanduk br. 3 koji je bio prevaljen, nagorjeo i veoma ispucao. Spomenik je prethodno obložen tvrdim daskama i okovan željeznim zategama, a onda ispravljen i postavljen na svoje mjesto, a zatim su mu pukotine betonom zaljevene. I posao na spomeniku br. 89 (krst Vlatka Vukovića) tražio je dosta vještine. Tu su obadva dijela izbušena, a onda spojena željeznim klinovima zaljevenim cementnim mlijekom.

Iste godine se prešlo i na radove treće etape koji su, međutim, morali biti nešto drugačiji od onih koje smo bili planirali. Prije svega napominjem da se imovinsko-pravna pitanja sve do sada nisu mogla riješiti. Narodni odbor opštine Stolac nije uspio da realizuje naš prijedlog o eksproprijaciji najnužnijeg pojasa oko nekropole i onoga dijela zemljišta od 140 m² istočno od nekropole radi pomicanja puta, odnosno nije uspio da realizuje prijedlog i već postignut sporazum da se privatnim vlasnicima dade naknada u drugim parcelama iz fonda opštenarodne imovine. Ta okolnost je omela izvođenje našeg plana. Zbog toga je put i dalje ostao na ranijem mjestu samo je nešto sužen i pomaknut u krajnji istočni dio nekropole. Da se ne bi prelazilo preko spomenika neki stećci, njih 8 na broju, morali su biti pomaknuti za 1 do 2 m na zapad i uklopljeni u već postojeći red. To su brojevi: 4, 5, 6 i 8, zatim dva stećka sjeverno od br. 8, a onda i stećci br. 16 i 17. Dosadašnja ograda koja se pružala od sjevera prema jugu u istočnom dijelu nekropole, a koja je bila djelomično od kamena a djelomično od živice i trnja, uklonjena je, ali taj dio nekropole sa sjevera i sa juga nije zatvoren kamenom nego žicom, jer put nije mogao biti pomaknut istočno dalje, kako je naprijed već navedeno.

Ostaje još da se izgradi kanal za bunar i da se teren između stećaka sasvim očisti, uskopa i posije djetelinom. Zatim ostaju radovi četvrte etape, koji se odnose na čišćenje (odstranjenje) lišajeva sa stećaka i na premazivanje silikonom, ili drugim materijalima, površina sa natpisima i reljefima na kojima atmosferilije razaraju kamen. Ali, to su poslovi koji će trajati nekoliko godina. I dalje se mora insistirati na devijaciji puta, a u vezi s tim, trebaće vratiti pomaknute stećke na svoja prvobitna mjesta. A kada se zasadi i odgoji živa ograda oko čitave nekropole (spajajući obadva dijela), a put do ceste dovrši, te na cesti i putu postave upućujuće oznake, naša nekropola će biti potpuno uređena za razgledanje i kao takva pretstavljat će dragulj među spomenicima ove vrste.

NEUGESTALTUNG DER GRABDENKMALER-NEKROPOLE IN BOLJUNI

Im Gebiet der Ansiedlung Boljuni, unweit des Städtchens Stolac, evidentierte und erforschte der Autor eine bisher sehr wenig bekannte mittelalterliche Nekropole von (269) steinerner Grabdenkmäler (stecak). Unter diesen Denkmälern befanden sich (92) mit Reliefverzierungen und 19 mit eingegrabenen Inschriften in der alten bosnischen cyrillischen Schrift. Nach ihren gestaltenreichen Eigentümlichkeiten gehört diese Nekropole zu einen der drei bis vier wichtigsten in Bosnien und in der Herzegowina.

Das sich die Nekropole in denklich schlechten Zustand befand, entschloss sich das Landesdenkmalschutzamt B.u.H. in Sarajevo, sie zu konservieren und der Öffentlichkeit zugänglich zu machen. Darum arbeitete der Autor ein Projekt zur Herrichtung der Nekropole aus, die in vier Etappen stattfinden soll. Nach diesem Projekt wurde schon im Jahre 1958 die erste Etappe dieser Arbeiten ausgeführt, die andern zwei wurden im Jahre 1959 fortgesetzt.

In diesem Beitrag berichtet der Autor von seinem Projekt und dessen teilweisen Ausführung.

Die erste Etappe bestand im Aushacken des Waldes, der die ganze Nekropole überwachsen hatte, dann im Roden und Reinigen des verschiedensten Wurzelwerkes und Beseitigen von Erd- und Steinanhäufungen von den einzelnen Grabdenkmälern.

Im weiterem Laufe der Arbeiten ist das Ausbessern und Aufrichten geneigter und eingesunkener Denkmäler vorgesehen, dann die Verlegung des Darweges, der gerade über die Denkmäler geht, wie das Absperren der Nekropole mit einer Steinumfriedung. Ausserdem werden Arbeiten am Konservieren der Denkmäler selbst, besonders ihrer Inschriften, durchgeführt werden. Für Arbeiten dieser Art hat das Denkmalschutzamt noch keine Erfahrungen und hier tritt man zu Versuchen. In diesem Artikel wird der Vorschlag gemacht, die Inschriften und Reliefe mit *Silikon* und einer dünnen Schicht weissen Wachses zu überstreichen, also mit Preparaten, die negativen Folgen atmosphärischer Niederschläge verhüten sollen.

TRAVAUX EFFECTUÉS DANS LA NECROPOLE DE STELES FUNERAIRES DE BOLJUNI

Tout près du hameau de Boljuni, dans le voisinage de la petite ville de Stolac, en Herzégovine, l'auteur a récemment procédé au relevé technique et à l'étude d'une petite nécropole médiévale, très peu connue jusqu'à présent, comptant (269) stèles funéraires de pierre (stecak-s). Parmi ces monuments (92) présentent des ornements (reliefs) et 19 autres des inscriptions gravées en vieux caractères cyrilliques bosniaques. Par ses qualités plastiques cette nécropole compte parmi les trois ou quatre nécropoles les plus importantes en Bosnie-Herzégovine.

Cette nécropole étant en très mauvais état, l'Institut pour la protection des monuments culturels de Bosnie-Herzégovine à Sarajevo a décidé d'en assurer la conservation et l'aménagement afin de la présenter au public. L'auteur a dans ce but élaboré un projet d'aménagement de la nécropole qui doit être mené à bien en quatre étapes. La première étape de travaux a déjà été, selon ce projet, accomplie au cours de l'année 1958, et les deux autres ont été exécutées en 1959.

Dans cet article l'auteur présente un compte-rendu de son projet et de l'exécution partielle de celui-ci.

Il a fallu, et c'était là première étape, abattre la véritable forêt qui avait envahi la nécropole, nettoyer ensuite celle-ci de toutes les mauvaises herbes, et dégager enfin chaque stèle des amas de terre et de pierres.

Au cours des étapes suivantes on doit redresser ou remettre en place les stèles inclinées ou ensevelies, détourner ensuite le chemin de campagne qui passe précisément au milieu des stèles, entourer enfin la nécropole d'une clôture de pierre. Des travaux sont également prévus, qui doivent conserver les monuments proprement dits, et en particulier les inscriptions qui s'y trouvent.

N'ayant pas encore l'expérience de travaux de ce genre, l'Institut procédera ici à des essais. L'auteur propose, dans son article, d'induire les inscriptions et les reliefs de *silicone* et d'une couche mince de cire blanche, produits qui doivent empêcher l'action néfaste des intempéries.